

Ismaylova Ra'no,
*Nizomiy nomidagi TDPUning
“Amaliy psixologiya” kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi (PhD)*

OILAVIY ZO‘RAVONLIKNING IJTIMOIY- PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilaviy zo‘ravonlik tushunchalarining talqini, xorijiy olimlarning oiladagi zo‘ravonlik omillarini o‘rganishdagi yondashuvlar tizimi tahlil qilinadi. Oilaviy zo‘ravonlik omillari va sabablarini o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar va yondashuvlar tasnifi tavsiflangan.

Аннотация. В данной статье анализируется интерпретация понятий домашнего насилия, система подходов зарубежных ученых к изучению факторов домашнего насилия. Охарактеризована классификация научных исследований и подходов к изучению факторов и причин семейного насилия.

Annotation. This article analyzes the interpretation of the concepts of domestic violence, the system of approaches of foreign scholars to the study of factors of domestic violence. A classification of scientific research and approaches to studying the factors and causes of domestic violence has been described.

Tayanch so‘zlar: zo‘ravonlik, oiladagi zo‘ravonlik, ijtimoiy-madaniy, tizimli, individual psixologik, psixobiologik, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, vaziyat modeli.

Ключевые слова: насилие, насилие в семье, социокультурный, системный, индивидуально-психологический, психобиологический, социально-психологический подходы, модель ситуации.

Keywords: violence, domestic violence, socio-cultural, systemic, individual-psychological, psychobiological, socio-psychological approaches, situational model.

Kirish. Oila shaxsning dunyoga kelishi, voyaga yetishi hamda shakllanishi, rivojlanishiga poydevor qo'yadi. Aynan oilada insonning ilk hayotiy salohiyati kurtak otadi va o'sadi, insonning ruhiy va jismoniy salomatligi oilada hukmronlik qiladigan psixologik iqlimga bog'liqdir.

O'zbekistonda oiladagi zo'ravonlik muammosi jamiyat va davlat tomonidan jiddiy e'tirof etilgan ijtimoiy-psixologik, huquqiy muammo hisoblanadi. Shu munosabat bilan oiladagi zo'ravonlikning oldini olish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda bu borada qonunchilik bazasi ishlab chiqildi, ijtimoiy institutlarning keng infratuzilmasi yaratildi, ularning faoliyati zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha profilaktika ishlarini tashkil etishga, shuningdek, zo'ravonlik qurbonlari bilan rehabilitatsiya ishlarini olib borishga qaratilgan. So'ngi paytlarda jamiyatda o'z oilasi va do'stlariga nisbatan zo'ravonlik sodir etgan shaxslarga nisbatan axloq tuzatish ishlari dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish masalasi keng muhokama qilinmoqda.

Asosiy qism. Oiladagi zo'ravonlik muammosi butun dunyo bo'ylab yetakchi olimlarning ilmiy izlanishlarining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Zo'ravonlik sabablari, zo'ravonlik tabiati va oqibatlari haqida keng muhokama va munozaralar olib borilmoqda. Bugungi kunda "zo'ravonlik" va "oiladagi zo'ravonlik", "uydagi zo'ravonlik" kabi tushunchalarining yagona ta'rifi mavjud emas, ular ko'pincha "oiladagi zo'ravonlik" deb talqin qilinadi. Oilaviy zo'ravonlik muammosi atrofidagi munozaralar ushbu hodisaning paydo bo'lishi va namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi va yordam beradigan omillar bilan bog'liq holda ham sodir bo'ladi.

A.P.Savchenko, A.Y.Lixachyova, Y.V.Stenshinskaya, A.P.Shviryov kabi tadqiqotchilar oilaviy zo'ravonlik hodisaning paydo bo'lishi va namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi va yordam beradigan ijtimoiy iqtisodiy omillar sifatida tashqi stress va moliyaviy qiyinchiliklar, ishsizlik, uzoq muddatli tibbiy yordamga muhtojlik va yomon uy-joy sharoitlari, shuningdek tashqi ta'sirlar natijasida insonning shaxsiy barqarorligi chegarasidan oshib ketadigan ijtimoiy-psixologik dekompensatsiya bo'lib, bu ularning ba'zilarini uyda, ishda, jamoat hayotida o'zlarining noroziliklari uchun kompensatsiya izlashga majbur qiladi. Bundan tashqari, ota-onalar yoki boshqa yaqin qarindoshlar tomonidan bolaga zo'ravonlik ko'rsatilishi uning keyingi hayotida o'zlarining zo'ravon bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Demak, zo'ravonlik ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega bo'lib, u tarbiya orqali qabul qilinadigan oilaviy munosabatlarning mazmun

Oila shaxsning dunyoga kelishi, voyaga yetishi hamda shakllanishi, rivojlanishiga poydevor qo'yadi. Aynan oilada insonning ilk hayotiy salohiyati kurtak otadi va o'sadi, insonning ruhiy va jismoniy salomatligi oilada hukmronlik qiladigan psixologik iqlimga bog'liqdir.

**Konseptual
yondashuvlar
umuman
zo‘ravonlik
mexanizmlari
va sabablarini
va oiladagi
zo‘ravonlik,
xususan, turli
ilmiy fanlarda
tushuntirish uchun
qo‘llaniladi. Xorijiy
ilmiy adabiyotlarda
oiladagi
zo‘ravonlik
omillarini
aniqlashda
quyidagi
yondashuvlar
tizimi mavjud:
ijtimoiy-madaniy
yondashuv, tizimli
oilaviy yondashuv
va individual
psixologik
yondashuv.**

mohiyatini ma’lum bir stereotipik g‘oyalarni tarbiya orqali singdirilishi bilan namoyon bo‘ladi.

Zo‘ravonlikning sabablari jinoyatchining ruhiy tushkunlik, impulsivlik, agressivlik, xavotir kabi shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, shaxsning individual psixopatiyasi, ota-onalarning spirtli ichimlikka ruju quyishi va giyohvandligi yoki nizolarni hal qilish qobiliyatining mavjud emasli bilan izohlanishi mumkin.

Tadqiqotchi A.B. Faxretdinova birlamchi va ikkilamchi omillarni ajratadi. Birlamchi omil bu oilani zo‘ravonlikka olib keladigan asosiy omillar. Zo‘ravonlik davom etishiga va uzoq vaqt to‘xtamasligiga ta’sir etadigan omillarni esa ikkilamchidir. Muallif birlamchi omillarni tashqi va ichkiga ajratadi. Tashqi omillar zo‘ravon shaxsiga tashqaridan ta’sir qiladigan ijtimoiy holatlardir [4].

Bu guruhga ota-ona oilasidagi zo‘ravonlik tajribasi, gender-stereotip ijtimoiylashuv, madaniyat, ta’limning past darajasi, kambag‘allik, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, turmush o‘rtog‘ining homiladorligi, diniy g‘oyalarning noto‘g‘ri va boshqalarni kiritish mumkin.

Ichki omillar bevosita huquqbuzarning shaxsiga, uning individual xususiyatlari (shaxsning buzilishi, alkogolizm, giyohvandlik) va bog‘liq. Shu bilan birga, bu tashqi omillar ko‘pincha ichki omillar bilan juda chambarchas bog‘liq.

Masalan, zo‘ravon shaxsning xatti-harakatlarini qo‘zg‘atadigan individual xususiyatlari ota-ona oilasida buzg‘unchi ijtimoiylashuv ta’siri ostida shakllanishi mumkin.

Iqtisodiy omillar – o‘zini / bolalarini oziq-ovqat, uy-joy bilan ta’minlashdagi moliyaviy qiyinchiliklar, ishsizlik bilan izohlanadi.

Psixologik omillar – zo‘ravonlikning kuchayishidan qo‘rqish, ijtimoiy qoralash qo‘rquvi, “kaltaklangan ayol sindromi”, “Stokgolm sindromi”, o‘zini ayblash yoki yolg‘on aybdorlik hissi [3].

Konseptual yondashuvlar umuman zo‘ravonlik mexanizmlari, sabablari va oiladagi zo‘ravonlik, xususan, turli ilmiy fanlarda tushuntirish uchun qo‘llaniladi. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda oiladagi zo‘ravonlik omillarini aniqlashda quyidagi yondashuvlar tizimi mavjud: ijtimoiy-madaniy yondashuv, tizimli oilaviy yondashuv va individual psixologik yondashuv.

Ijtimoiy-madaniy yondashuv oiladagi zo‘ravonlik muammosini zo‘ravonlik madaniyatiga toqat qiladigan yoki qo‘llab-quvvatlovchi ma’lum turdagi ijtimoiy sezgirlikni keltirib chiqaradigan ijtimoiy tuzilmalar, madaniy me’yorlar va qadriyatlar majmuasi bilan bog‘laydi. Ushbu yondashuvning asosiy nazariyalari zo‘ravonlik madaniyati, resurs

va patriarxal nazariya bo'lib, ularning vakillari hayotning ijtimoiy va iqtisodiy normalari to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita jamiyatning patriarxal tuzilishini qo'llab-quvvatlaydi va erkaklar hukmronligi bilan tushuntiradilar.

Ijtimoiy-madaniy yondashuv doirasida ayollarga nisbatan tajovuzning sabablari sifatida patriarxal jamiyatning ijtimoiy normalariga asosiy e'tibor qaratilgan.

Ijtimoiy madaniy yondashuv	Tizimli yondashuv	Individual psixologik yondashuv
• patriarxal jamiyatning ijtimoiy normalariga asoslanishi	• disfunksiyali tizim (kommunikativ, strukturaviy va xulq-atvor sohalar)	• zo'ravon shaxs va jabrlanuvchi shaxsidagi xususiyatlari

1-rasm. Oilaviy zo'ravonlik muammosiga yondashuvlar

Tizimli yondashuv psixoterapiyaning kommunikativ, strukturaviy va xulq-atvor sohalarining asosiy tushunchalarini birlashtiradi. Ushbu yondashuv doirasida oilaviy zo'ravonlik oila a'zolaridan birining individual psixopatologiyasi oqibati sifatida emas, balki butun tizimning disfunksiyasi sifatida qaraladi.

Individual psixologik yondashuv zo'ravonlik xatti-harakatini qo'zg'atuvchi omillar sifatida zo'rlovchi va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlarini o'rganish muammosini ko'taradi. Ushbu yondashuvda quyidagi xavf omillari aniqlanadi: bolalik davrida boshdan kechirgan ota-ona zo'ravonligi tajribasi, ota-onalar o'rtasidagi zo'ravonlik va haqoratli xatti-harakatlarni kuzatish tajribasi va o'zini past baholash va boshqalar.

Shuningdek, bugungi kunda zo'ravonlik omillarini baholashning quyidagi yondashuvlari ajralib turadi: sosiologik, psixologik va fanlararo yondashuvlar, masalan, psixobiologik, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-madaniy. Ijtimoiy madaniy shartlanganlik zo'ravonlik - bu aholining ma'lum bir guruhida qabul qilingan va bolalikdan tarbiyalangan oilaviy munosabatlarning stereotipi, shuningdek, shaxsning yoki uning oilasining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, ishsizlik, yomon uy-joy sharoitlari, ijtimoiy omillarning ta'siri va hokazo.

Psixologik yondashuv nuqtai nazaridan, zo'ravonlik shaxsiy hayotiy salbiy tajriba, "bolalik jarohati" yoki alkogolizm va psixopatologiya natijasida yoki oilaviy disfunksiyaning alomati sifatida qaraladi [3].

Umuman olganda, zo'ravonlik ko'pincha hokimiyatni o'rnatish va o'zini-o'zi tasdiqlash uchun vositaga aylanadi. Shunday qilib, zo'ravonlik harakatlari insonning ichki psixologik muammolarini, o'ziga

Tizimli yondashuv psixoterapiyaning kommunikativ, strukturaviy va xulq-atvor sohalarining asosiy tushunchalarini birlashtiradi. Ushbu yondashuv doirasida oilaviy zo'ravonlik oila a'zolaridan birining individual psixopatologiyasi oqibati sifatida emas, balki butun tizimning disfunksiyasi sifatida qaraladi.

Ramziy o‘zaro ta’sir modeli konsepsiyasi odamlar o‘rtasidagi aloqa uzluksiz ma’lumot almashish jarayoni ekanligi haqidagi ta’kidga asoslanadi, bu jarayon davomida har bir oldingi replika keyingisini aniqlaydi, buning natijasida aytilganlarning mazmunini tushunish uchun , so‘zlar va rollarning ramziy ma’nosini dekodlash uchun yagona shablonni yaratish kerak.

ishonchsizlikni va subyektiv ravishda his qiladigan zaiflikni yengish uchun vositaga aylanishi mumkin.

Tizimli oilaviy psixoterapiya nuqtai nazaridan, oilaviy zo‘ravonlik – bu oila tizimining disfunksiyasining ko‘rsatkichi, oila ichidagi munosabatlarning buzilishining tarkibiy belgisi, oila tizimini noadekvat vositalar bilan barqarorlashtirishga urinishdir.

Oilada ichidagi munosabatlarning dastlab zo‘ravonlik bilan bog‘liq bo‘lmagan mavjud muammolari bartaraf etilmasa, zo‘ravonlik surunkali yoki siklli bo‘lib qoladi. Aytish joizki, bugungi kunda fanlararo yondashuvlar, masalan, psixobiologik, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-madaniy (yoki ijtimoiy-strukturaviy) samaraliroq hisoblanadi.

Psixobiologik yondashuv konsepsiyasiga ko‘ra, zo‘ravonlik xatti-harakati patopsixologik og‘ishlarga ega bo‘lgan shaxslarga xosdir va shaxsda patologik va deviant xususiyatlar mavjudligi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy-madaniy yondashuv muammoni yanada kengroq – jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat kontekstida ko‘rib chiqadi.

Oilaviy zo‘ravonlik mohiyatini tushuntiruvchi nazariyalarni tahlil qilish ushbu muammoga yana uchta aniq yondashuvni aniqlash imkonini berdi: vaziyat modeli; ijtimoiy o‘zgarishlar nazariyasi; ramziy o‘zaro ta’sir modeli.

Vaziyat modeli agressiya ehtimoli muayyan vaziyat va tarkibiy o‘zgaruvchilar ta’sirining davomiyligi va intensivligi bilan belgilanadi deb taxmin qiladi. Yuqorida sanab o‘tilgan omillar va sabablarga qo‘shimcha ravishda, ular, masalan, kichik bola yoki keksa odam bilan muloqot qilishda qiyinchiliklar mavjudligini, shuningdek, tarbiyachining shaxsiyati bilan bog‘liq bo‘lgan omillarni ya’ni hayot inqirozi, charchash sindromi va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Ramziy o‘zaro ta’sir modeli konsepsiyasi odamlar o‘rtasidagi aloqa uzluksiz ma’lumot almashish jarayoni ekanligi haqidagi ta’kidga asoslanadi, bu jarayon davomida har bir oldingi replika keyingisini aniqlaydi, buning natijasida aytilganlarning mazmunini tushunish uchun , so‘zlar va rollarning ramziy ma’nosini dekodlash uchun yagona shablonni yaratish kerak. Agar bunday “kelishuv” ga erishilmasa, tushunishda kelishmovchiliklar bo‘lishi mumkin va natijada nizolar ehtimoli oshishi va munosabatlarda keskinlik va agressiya, zo‘ravonlik paydo bo‘lishi mumkin.

Bundan kelib chiqqan holda, yaqin kishi (ota yoki onasi, turmush o‘rtog‘i, farzandi)ga nisbatan zo‘ravonlikning sababi uning o‘tmishda qanday qabul qilinganligi va hozirgi qiyofasi o‘rtasidagi farqning yo‘qligi bo‘lishi mumkin.

Oilaviy zo‘ravonlik nazariyalari:

Interaktiv nazariyaning markazida aloqa turi sifatida hokimiyat munosabatlari va zo‘ravonlik muammosi turadi. M.Kimmel bu yondashuvni ijtimoiy ta‘lim nazariyasi bilan uyg‘unlashtirib, erkaklarning ayollarga nisbatan zo‘ravonligini ijtimoiylashuv natijasi deb hisoblaydi – bolalikdanoq erkaklar zo‘ravonlik muloqotning maqbul shakli ekanligini tushunadilar. M.Kimmel, shuningdek, erkaklar va ayollar tomonidan oilada zo‘ravonlikning namoyon bo‘lishini kuchlarning nomutanosibligi bilan bog‘laydi: ko‘pincha qarorlar turmush o‘rtoqlardan biri tomonidan qabul qilinadigan oilalar ko‘pincha zo‘ravonlik muammosiga duch keladi. M.Kimmel, shuningdek, erkaklar va ayollar tomonidan zo‘ravonlik qo‘llashdagi farqlarni qayd etadi: erkaklar esa, o‘z xotiniga ta’sir qilish uchun zo‘ravonlik ishlatadilar, itoatkorlikka erishishga harakat qiladilar; Zo‘ravonlikka murojaat qiladigan ayollar uchun bu, asosan, umidsizlik yoki o‘tkir lahzalik g‘azabni ifodalash harakatidir¹.

Muammoga **viktimologik nuqtai nazaridan yondashish** ayolning “jabrlanuvchi” sifatidagi xatti-harakati orqali o‘zi zo‘ravonlikni qo‘zg‘atishidan kelib chiqadi. Ushbu yondashuv qisman nemis tadqiqotchisi U.Shnayderning asarlarida taqdim etilgan bo‘lib, unda jabrlanuvchi va zo‘rlovchining harakatlari o‘rtasida aloqa o‘rnatiladi. U zo‘ravonlikning 3 bosqichini aniqlaydi. Birinchi bosqichda potensial jabrlanuvchi tomonidan zo‘ravon ustidan nazoratni kuchaytirishga urinish bo‘ladi, ikkinchisida zo‘ravonlik amalga oshiriladi, uchinchi esa jabrlanuvchining zo‘rlovchiga qaramligini ochib beradi, bu esa, aslida, uni jazodan ozod qiladi va siklning takrorlanishiga olib keladi².

Ijtimoiy ta‘lim nazariyasi insonda zo‘ravonlikning rivojlanishini rag‘batlantiradigan yaqin atrof-muhitning rolini ta’kidlaydi. Bu nazariya M.Kaufman asarlarida ishlab chiqilgan. M.Kaufman zamonaviy jamiyatda zo‘ravonlikning kelib chiqishini o‘rganar ekan, 1970-yillarda ilgari surilgan radikal feministik nazariyaga qo‘shilmaydi. Kaufmanning fikricha, inson umuman (jinsidan qat’iy nazar) agressiyaga moyil emas, deb da’vo qilish uchun asos yo‘q. Uning fikricha, erkak zo‘ravonligi o‘ziga nisbatan zo‘ravonlikdan (o‘g‘il bolalarga o‘z his-tuyg‘ularini ko‘rsatishni taqiqlash) boshlanadi, keyin ayollar bilan munosabatlar darajasiga (o‘smirlik tajovuzkorligi deb ataladi) o‘tadi va keyin butun jamiyatga tahdid sola boshlaydi. Bunday holda, zo‘ravonlik erkakning ishda yoki jamiyatda boshdan kechirgan anarxiya va nochorlik hissi

Muammoga viktimologik nuqtai nazaridan yondashish ayolning “jabrlanuvchi” sifatidagi xatti-harakati orqali o‘zi zo‘ravonlikni qo‘zg‘atishidan kelib chiqadi. Ushbu yondashuv qisman nemis tadqiqotchisi U.Shnayderning asarlarida taqdim etilgan bo‘lib, unda jabrlanuvchi va zo‘rlovchining harakatlari o‘rtasida aloqa o‘rnatiladi.

¹ Kimmel İ. The Gendered Society. – N.Y.; Oxford: Oxford University Press, 2000.

² Schneider U. Körperliche Gewaltanwendung in der Familie: Notwendigkeit, Probleme und Möglichkeiten eines strafrechtlichen u. Strafverfahrensrechtlichen Schutzes. B., 1987.

uchun kompensatsiya, shuningdek, ayolni o'z hokimiyatiga bo'ysundirish istagi, uni boshqarish usulidir³.

Zo'ravonlikni o'rganishning tizimli nazariyasi patriarxat tizimga e'tiborni qaratadi, bu esa har qanday odamni potensial zo'rlovchi pozitsiyasiga qo'yadi. Bu yondashuv J.Xirn va M.Sheller tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. J.Xirn erkaklar va hokimiyat va nazorat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi va zo'ravonlik erkaklar madaniyatini tahlil qiladi. Muallif mahbuslar orasida erkaklar sonining ko'pligini ko'rsatib, buning sababini erkaklarning zo'ravonlikka moyilligi, zo'ravonlikka moyilligini esa patriarxat bilan bog'laydi. Margaret Sheler ayollarga nisbatan zo'ravonlikni ularning ayollik tabiati oqibati sifatida izohlaydi. Ayol bo'lib tug'ilishi va erkak bilan muayyan munosabatda bo'lishi bilan ayol unga nisbatan alohida, pastroq ijtimoiy mavqega ega bo'ladi. Bu esa ayolni oiladagi zo'ravonlikka qarshi himoyasiz qiladi⁴.

Yuqorida keltirilgan zo'ravonlik hodisasini tahlil qilish bilan birga zo'ravonlik har doim salbiy oqibatlarga olib kelishi, jabrlanuvchi ko'pincha o'z-o'zidan bardosh bera olmasligini e'tirof etamiz.

³ Домашнее насилие в отношении женщин: масштабы, характер, представления общества: Материалы конференции. – Москва: Изд-во МГУ, 2003. – С. 27.

⁴ Хирн Дж., Шеллер М. Структурная теория изучения насилия [электронный ресурс].-Режим доступа: www.gender-cent.ru.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Насилие в отношении детей и подростков: трагедия личности и общества: А.П. Савченко, А.Ю. Лихачёва, Е.В. Стеньшинская, А.П. Швырёв. – Воронеж : АПТ, 2009 – 78 с.*
2. *Kimmel I. The Gendered Society. – N.Y., Oxford: Oxford University Press, 2000.*
3. *Социальная работа: Учебник для бакалавров / Е.И. Холостова. – Москва: Издательско-торговая палата «Дашков и К», 2015. – 612 с.*
4. *Фахретдинова А.Б. Факторы, провоцирующие насилие над женщиной в супружеских взаимоотношениях – Социология и социальная работа / А.Б. Фахретдинова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки. 2008. – № 1 (9). – С. 123 (123-130).*
5. *Schneider U. Körperliche Gewaltanwendung in der Familie: Notwendigkeit, Probleme und Möglichkeiten eines strafrechtlichen u. Strafverfahrensrechtlichen Schutzes. 1987.*
6. *Хирн Дж., Шеллер М. Структурная теория изучения насилия // www.gender-cent.ru*
7. *Домашнее насилие в отношении женщин: масштабы, характер, представления общества: Материалы конференции. – Москва: Изд-во МГУ, 2003. – С. 27.*